

Věra Brožová

POVÍDKA V PEDAGOGICKÉM ČASOPISU

DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ (NA PŘÍKLADU

ŠTĚPNICE, DĚTSKÉ PŘÍLOHY ČASOPISU ŠKOLA A ŽIVOT)

Pro sondu směřující do širokého, opomíjeného a dosud jen kuse zmapovaného pole výchovné prózy pro děti jsem volila *Štěpnici*, „čítanku pro mládež československou“¹, beletristickou přílohu pedagogického časopisu *Škola a život*, určeného „zvláště pro učitele, pěstouny i rodiče a vůbec pro vzdělavatele lidu“.² Vycházela obdivuhodných pětáctičet let (1855–1889) a velmi průzračně zrcadlí proměny, jakých se v dobovém výchovně vzdělávacím úsilí dostávalo různým typům povídkového žánru. Předvádí tak, co zasloužili (a renomovaní) pedagogičtí pracovníci, kterými redaktori tohoto časopisu vždy byli, považovali s postupujícími lety v povídkách pro děti za přijatelné, ne-li přímo žádoucí pro cílené výchovné působení.

Škola a život byla zamýšlena zvláště pro učitele národních škol. Hned od počátku se profilovala jako periodikum popularizační (dvouměsíčník, po dvou letech měsíčník). Až s existencí učitelských ústavů v 60. letech 19. století a s následnými proměnami redakce tu přibývalo odbornosti, avšak záběr časopisu byl vždy široký a důsledně sledoval praxi: od informací o konkrétních dopadech školské politiky na učitelstvo přes metodické a didaktické návody pro vyučování jednotlivým předmětům po zprávy z regionálních učitelských porad i jednotlivých škol.³

Ideálním předsevzetím zakladatele a redaktora *Školy a života*, bolzanisty, kněze Františka Josefa Řezáče, ovlivněného mimo jiné P. Františkem Serafínským Schneiderem a jeho soukromým debatním kroužkem, bylo rovněž pozvedat úroveň českého nižšího školství přes kultivaci osobnosti učitele, tj. toho, kdo by měl sám vychovávat a osvětově působit, byť za nedůstojných materiálních podmínek. Časopis usiloval o zvyšování pedagogovy sebeúcty, snažil se v návaznosti na bolzanovský humanismus, osvícený křesťanský pedagogický filantropismus a později i na herbartovské pojetí Kantovy praktické filozofie posilovat jeho sebevědomí připomínáním vysokého společenského statutu učitelského povolání, jeho výrazného etického rozměru. Zpočátku redakce do-

1 Tento podtitul nesl list určený pro desky k celému ročníku.

2 Pro dosud nevydaný IV. díl *Lexikonu české literatury* vypracovala heslo *Štěpnice* Květa Sgallová.

3 Od počátku zde měly místo rubriky *Z deníku starého učitele v ...*, *Výňatky z deníku staršího učitele Rozvahy*, *Zprávy domácí*; čtvrtý ročník (1858) zavedl zvláštní rubriku *Ministerní nařízení*.

konce přispívala praktickými radami, jak by si měl učitel uspořádat soukromý život, jakou by si měl vyvolit životní družku atd.⁴

František Josef Řezáč se od počátku projevil rovněž jako velmi schopný organizátor a obratný manažer. Obdobný odborný časopis pro elementární školství, *Školu*, náhradu za zakázaného *Posla z Budče*, s nevalným úspěchem od roku 1852 vydával již katecheta Josef Havelec. Po jeho smrti v roce 1854 přišel Řezáč s novým projektem bližším *Poslu* a charakterizovaným heslem „*život do školy a školu do života uváděti*“; pro časopis *Škola a život* získal nebyvalý zájem vlastenecké veřejnosti. Důležitou roli zde hrál osobní redaktorův kredit: proslul liberálním postojem v roce 1848 i přátelstvím s Karlem Havlíčkem Borovským – byl jeho spolužákem, duchovním, jenž ho oddával i pohřbíval. Známé byly jeho dlouhodobé snahy o českou národní školu, reformní působení v oblasti vězeňství i jeho praktický filantropismus. Jen osobnosti Řezáčova formátu se mohlo podařit získat již pro první ročník časopisu okruh respektovaných vlasteneckých přispěvatelů (Štěpán Bačkora, František Daneš, Josef Franta Šumavský, Karel Jaromír Erben, František Ladislav Rieger, Filip Stanislav Kodým aj.) a subskribenty z širokých kruhů, od učitelstva nižších škol po intelektuální elity. Už v prvním roce si jeho časopis předplatilo více než 570 českých osob a institucí, od Gabryela Dionysia, „*národního školního podučitele v Puchově v Uhřích*“, či Antonína Bukvice, učitele v Úvalech, přes „slavné obce“ několika měst, ředitelství řady škol, Ferdinanda Fingerhuta, sládku v Praze, a Vojtěcha Náprstka, „*kněhkupce v Severní Americe*“, Jana Evangelistu Purkyně, Karla Jaromíra Erbena, Antonína Marka či Boleslava Jablonského („*P. Eugen Tupý, probošt na Zwierzyncu w Krakowie*“) až po „*Jeho Excelenci, p. t. hraběte Lva Thuna, c. k. ministra osvěty a vyučování ve Vídni*“ či „*Jeho Eminenci kardinála arcibiskupa pražského Bedřicha knížete ze Schwarzenberku*“.⁵

4 V druhém ročníku například obsírně a emfaticky rozebírá trýznivou situaci, která nastává, pokud učitelova choť nedisponuje vlastnostmi nezbytnými pro manželovo zdárné profesní působení: „*Však považuje-li panička učitelova stav a povolání svého muže pouze za řemeslo, jímž on žije sebe a rodinu, [a] za nic jiného; panička-li učitelova vládnouti usiluje mužem svým a před dětmi vlastními i svěřenými školáky dosti drze a urputně mu poroučí a domlouvá; panička-li učitelova nehledí zakryti nedostatek v domě, opatrně již napřed o všechny věci se starajíc, nýbrž v chvíli nedostatku muži výčitky trpké činí bědujíc, proč se raději za rolníka neb řemeslníka neprovdala; [...] panička-li učitelova někde v Hloupětině vyrostla, a ducha jsouc zanedbaného a umění nižádného, neocení touhu muže svého po vzdělání, nýbrž zlolajíc uvítá každou novou knihu a partituru, s kterou by se manžel vytaşil; [...] paní-li učitelová nejvíc brouká proti schůzkám učitelským, že se darmo boty trhají, peníze utrácí, že to nic nevynese, a panu manželu tam jíti nedovolí, kde se duch školský zotavuje, buď, žije, atd. atd.; dobrou noc působení učitelovu; raději nechmež děti doma štípati drva, hlídati zahrady a vybírati brambory a pásti na provaze krávy a kozy; ba raději nechmež je skotačiti na návsi a hráti od rána do večera, nežli do školy, kde taková paní učitelová věvodí. Najdeš-li školu zvedenou, zdařilou: vyhledej si manželku učitelovu a vděčně jí stiskni ruku, ač právě cítěním poprášenu...“ (V. J. [= ?Janota, Vojtěch]: „Učitel a choť jeho“, *Škola a život* 2, 1856, č. 1, s. 2–6.)*

5 Srov. *Škola a život* 1, 1855, č. 6, s. 291–296.

1. BELETRIE VE ŠTĚPNICI

K odborné části časopisu Řezáč okamžitě připojil beletristickou přílohu *Štěpnice* a přizval k ní zkušného redaktora, učitele a spisovatele Jana Václava Rozuma, který roku 1854 pomáhal uvádět v život týdeník *Zlaté klasy*, „časopis obrázkový ku vzdělání a zábavě mládeže dospělejší“. (Spoluredaktor Rozum participoval pouze na prvních dvou číslech *Zlatých klasů* a poté redakci opustil, časopis sám přes skromný rozsah osmi stran, bohatý obrazový doprovod a řadu povídek na pokračování zanikl již roku 1856.) Spojení odborné a beletristické části, z nichž první byla určena učitelstvu, druhá žactvu, se Řezáčovi osvědčilo a nový „dvojčasopis“ *Škola a život – Štěpnice* vzkvétal.

Beletristická část zde totiž najednou získala novou, praktickou funkci: sloužila vzděláníchtivému učitelstvu jako rozšiřující či alternativní čítanka, jako pracovní antologie. Půda pro ni byla připravena už od prvních desetiletí 19. století českými lidovýchovnými kalendáři, Zieglerovým *Přítelem mládeže* i *Věrným raditelem* i Sychrovými výchovnými sborníky *Povídatel*, *Kratochvilník* či *Kratochvilná včelička*. Programové prohlášení redakce ostatně zdůraznilo, že *Štěpnice* je „přidruženou částkou“ a má „hotový materiál do školy obecné a hlavní přináseti“.⁶

Co redakce považovala za zvláště vhodné pro práci s mládeží: s ohledem k recipientovi a v souladu s dobovým vlasteneckým estetickovýchovným trendem zde převažovaly nejrůznější folklorní žánry, lidové písně, pohádky (Karla Jaromíra Erbena, Boženy Němcové, Beneše Metoda Kuldy), pověsti, dětské hry, hádanky, pořekadla – často z původních sběrů českých i jiných slovanských národů;⁷ následovaly původní výchovné básně (obvykle z pera Františka Douchy), školní písně s notací, bajky, podobenství, „životopisy neb karaktery“ historických a zaslužilých duchovních i světských osobností, nesložitě přírodovědné a historiografické články, cestopisné črty a vůbec vše, co sloužilo vyučování „reáliím“ a přes ně vlastenectví – na původnosti příliš nezáleželo.

Zvláště „mládeži škol nedělních“, kterou mívali učitelé obecných škol rovněž na starosti, byly určeny prakticky vzdělávací články, které svým rozsahem vyžadovaly pokračování: ve druhém ročníku *Štěpnice* (rok 1856) tak mimo jiné poučoval František Špatný *O zahradnictví vůbec a o štěpařství zvláště*, *O hovězím dobytku*, Josef Balda *O dřevu, vlastnostech a vzdělání jeho* atd. Vlastivědě posloužila do dvou pokračování rozložená cestopisná črta Karla Aloise Vinařického *Plavba z Týna do Prahy v květnu 1854*, pozoruhodná dojmy a pocity vypravěče, které ovšem přehlušoval detailní popis plavidla, koryta toku i jeho břehů, zcela (a snad i záměrně) zastíňující skutečnost, že autor se plaví na svatojanskou pouť:

⁶ „Přípověď redaktorův“, *Škola a život* 1, 1855, č. 1, s. 2.

⁷ Např. B. N. [= Němcová, Božena]: „Zábavky dětské a) Písně a říkání, b) Hry, c) Pohádky a pověsti“ [souběžně české a slovenské – pozn. VB], *Štěpnice* 3, 1857, č. 1, s. 2–6; táz: „Slovenská matka aneb

Pověsti o proudech vltavských již dávno vzbudily ve mně žádost, abych jednou také po vodě zkusil jízdu do Prahy. Vpodvečer 11. května přijela z Budějovic do Týna nová sedesátiloketní loď pana Lanny. Máje nejednu pilnou příčinu k cestě do hlavního města, rozhodnul jsem se milerád k zejtrejší plavbě. Jitro 12. května bylo vzdor svěmu obyčeji velmi teplé. Mlha se časně zdvihla a po vyjasněné obloze bloudil jen ledakde bělavý oblak. O šesté hodině byly již jemčiny vyhrazeny a loď stála k odplutí hotova. Měla náklad soli a kupeckého zboží asi 700 centů. Dno se potápělo 19 palců zpředu a 12 palců vzadu. Výška vody byla žádaná. [...] Ochotný faktor Tureček a vrátný Vodrážka slíbili odpovídati mi na plavbě jména míst poříčných a v řece tišín – proudů a kamenů škodných. Z těchto náповědí a z dodatku pana skladčího Tomáše Mikoty a vrátného Ryby napsal jsem vodopisný tento rejstřík, z kterého trpělívi čtenáři oceniti mohou vtip našich plavců, jakým přezděli svým škůdcům – kamenům v řečišti vltavském!⁸

1. 1. POVÍDKA: EXEMPLUM, ROZMLOUVÁNÍ A ČRTA

Kam se v časopise poděla povídka? Výchovná a vzdělávací funkce, která zde byla jednoznačně nadřazena zábavnosti, ji v prvních letech odsunula zcela na okraj nabízeného žánrového spektra. Předeseřlalo to i programové prohlášení redakce, které v souvislosti s žánrem povídky uvádělo, že bude uveřejňována „ne tak často“.⁹ A skutečně, v některých počátečních ročnících *Štěpnice* (například 1859) povídka zcela chybí. Pokud se jindy přece jen vyskytuje, pak v silně schematizované podobě a obvykle ve dvou základních variantách, které potvrzují setrvalou životnost a silný vliv starších lidovýchovných žánrů (KUSÁKOVÁ 2003).

První má podobu dějově jednoduchého **exempla**, přesazeného do profánní dobové situace; nezřídka je pouhou ilustrací příkladu mravného chování vhodného k nápodobě. V extrémní podobě se jednoduchý děj takové prózy obejde zcela bez dialogů a ustrne na hypertrofovaném popisu. Například povídka *Deník o Bedřichovi*, otištěná roku 1855, rozvíjí výchozí situaci, kdy se rodiče školáka domluví, že matka bude jeho celodenní chování zapisovat do deníku a své zápisky otci denně předkládat při společném rodinném snídání. Jakkoli se z dnešního hlediska taková motivace k vzornému chování může zdát neetická, dobová výchovná praxe ji shledávala zcela běžnou, tak jako pravidelné kontroly deníků, které si psaly samy děti – ostatně ještě jeden z nejvíce ceněných románů

chůva hraje si s dítkem takto...“, *Štěpnice* 5, 1859, č. 4, s. 2; „Tělocvičná hra děvčat (z okolí verovického v Slavovsku)“, tamtéž, s. 1–2.

⁸ Vinařický, Karel Alois: „Plavba z Týna do Prahy v květnu 1854“, *Štěpnice* 8, 1862, č. 6, 7, s. 90 až 92, 105–109.

⁹ Řezáč, František Josef – Rozum, Jan Václav: „Přípověď redaktorův“, *Škola a život* 1, 1855, č. 1, s. 1–2.

pro děti v druhé polovině 19. století, *Srdce* italského spisovatele Edmonda de Amicise, je koncipován jako školákův deník, který rodiče pravidelně čtou a písemně hodnotí (BROŽOVÁ 2004a). *Deník o Bedřichovi* jako by však postrádal jakékoli invenčnější ozvláštňení, ustrnul na pouhém záznamu fabule; na celém průběhu školáčkova dne jsou tak nejzřetelnější hodnotící adjektiva a adverbia (zvýraznila VB):

Jakmile se příštího dne Bedřich probudil a sobě zpomněl na deník, předsevzal se, že se co **nejlépe** [...] chovati bude, aby matka nic **nepříjemného** zapsati nemohla. Poděkoval se **vřídne** služce, jež mu oděv přichystala, oblékl se **rychle** a pak se **vroucně** modlil [...] objal **srdečně** své rodiče, pak bratra a sestru a očekával **trpělivě** snídani [...] Po snídani uspořádal své učební věci [...] potom četl as půl hodiny s **velkou** pozorností v **po-
učné** knize již mu byl nedávno **dobří** jeho kmotr daroval, po čtení začal pracovati **ne-
snadnou** svou úlohu z počtů [...]¹⁰

Pointou povídky je, že chlapec se zachová altruisticky k chudým dětem v době, kdy si myslí, že není sledován, což rodiče hodnotí nejvýše.

Druhý základní typ povídky v rané *Štěpnici* výrazně využívá principů **roz-
mlouvání**. Není náhoda že právě tento žánr, jehož kořeny zde tkví spíše než v antických dialozích v katechismu (dětská postava je tu vedena návodnými otázkami postavy dospělé), často modifikuje či přímo přejímá prostředky využívanými žánrem kázání. Například v povídce dobrovického děkana Františka Černo-
houze *Dvě hodiny v zahradě* tvoří dialog převážnou část textu: matka v rozhovoru s dětmi v duchu konvencí biedermeierovské květomluvy přisuzuje jejich oblíbeným květinám vlastnosti, které by měly napodobovat, a své pedagogické vývo-
dy shrnuje v naléhavých řečnických otázkách. V pasáži o rezedě, která „*dojímavě
voní*“, i když ji utrhne „*zvolná ruka*“, ústy matky emphaticky promlouvá sama kvě-
tina: „*Jak (táže se vás ta rezedo), nemáš-li i ty, mládeži, mně se podobati? Nemáš i ty
odpouštěti svým škůdcům křivditelům? Nemáš i ty zlé spláceti dobrým?*“¹¹

Nejen starší žánry, ale i zásobník mravoličných témat běžně užívaných v li-
dovýchovné produkci první třetiny 19. století měl ve *Štěpnici* důležitou pozi-
ci ještě v šedesátých letech. Například vysvětlení pokrytectví, demonstrovane-
ného na hodinách, které odbíjejí jiný čas, než ukazují jejich ručičky, nacházíme
už roku 1825 v jednom z rozmlouvání Matěje Josefa Sychry (*Hodiny dobře bijící
omylně okazující* z jeho sbírky *Připodobnění*)¹² a posléze jako stručnou didactic-

10 „Deník o Bedřichovi“, *Štěpnice* 1, 1855, č. 1, s. 38–39.

11 Černoouz, František: „Dvě hodiny v zahradě“, *Štěpnice* 6, 1860, č. 5, s. 73–74.

12 Sychra, Matěj Josef: „Hodiny dobře bijící omylně okazující“, in *Připodobnění, nimž mnohou spasite-
dlnou pravdu mládeži v rozmlouváních přednáší...* Hradec Králové, Jan Hostivít Pospíšil 1825, s. 30–32.

kou parabolu bez udání autora ve *Štěpnici* roku 1862.¹³ Vlastenectví jako boží dar a odrodilství jako protivení se vůli Nejvyššího tematizuje překlad chorvatského rozmlouvání v témže ročníku časopisu, jeden z příspěvků, který odkazuje rovněž k pěstění slovanské sounáležitosti na stránkách přílohy. Zdůrazňovaná skutečnost, že je nutno milovat rodný jazyk nad jiné, kterými se děti běžně dorozumívají, podtrhovala vlastenecký záměr redakce ukázat, jak svůj jazyk upřednostňují i další spřízněné slovanské národy:

Matka: Když se všechno ve světě děje z vůle boží, či to byla asi vůle, že jste se vy právě tu, v Horvátsku, a ne v Německu aneb Anglii, aneb ve Francii narodily; a že jste ode mne matičky své se učily mluvit po horvátsku?

Děti: Byla to vůle boží.

Matka: Kdyby byl pán Bůh chtěl, aby jste byly Angličany, Němci, v které zemi by byl vám dal se naroditi?

Děti: V anglické nebo německé zemi.

Matka: Čím tedy chtěl pán Bůh, abyste byli, když vám dal naroditi se v zemi horvátské?

Chlapci: Ovšemže Horváty!

Děvčata: Horvatky!

Matka: Často již jste slyšeli od otce i ode mne, že kterou řečí že musí Horvát nejraději mluvit, chce-li být pravý Horvát?

Slavínek: Horvátsky; však my tak také nejraději mluvíme, nejen s tebou, ale i s jinými.

Matka: A či byste se vůli zprotivily, pohrdající řečí svou mateřskou?

Miláda: To bychom jednaly proti patrné vůli boží.¹⁴

K největší inovaci tradičního žánru rozmlouvání došlo na stránkách *Štěpnice* v „návoděch“, které popularizovaly a osvětlovaly přírodovědné poznatky v rámci ceněného přibližování tzv. reálií. Příznačný je závěr jednoho z nich. Dialog *O rose ponejprv rozpráví otec se svým synáčkem* totiž nejenže odkazuje k primárně vzdělávacímu rozměru takových didaktických rozmluv, ale i k výhodám jejich možné sériovosti:

Otec: Dobře. Až se tě babička bude ptáti, o čem jsme hovořili, můžeš jí to vypravovat. Pamatuj si, co ti řekne, abychom o tom na příští procházce, bude-li třeba, rozprávěti mohli. Nyní jsme doma.¹⁵

13 *Štěpnice* 8, 1862, č. 6, s. 98.

14 Z Horvátska. Fabk: „Rozmluvy paní Bohutínské“, *Štěpnice* 9, 1863, č. 3, s. 43.

15 V. J. [= ?Janota, Vojtěch]: „O rose ponejprv rozpráví otec se svým synáčkem“, *Štěpnice* 6, 1860, č. 4, s. 57.

Obdobné prozaické celky s příznačnou kompozicí, kde celkový rámec i rámcování jednotlivých kapitol tvoří opakované poučné vycházky dospělých a mládeže, se posléze v knižně vydávané literatuře pro děti staly ceněným pandánem próz fabulovaných, zvláště pak povídek s dobrodružnými náměty. I zde je malý hrdina formován zážitky, které přináší cesta, nebezpečné putování však nahrazuje bezpečná procházka, prostá jakýchkoli výstřednosti ve styku s lidmi i s přírodou. Je to cesta pomalá, při níž je hrdina nucen všimnout si zajímavých maličkostí a vidět nové a exotické doslova za humny. Je to navíc i cesta bezpečná, protože dítěti po boku stojí vychovatel – rodič, příbuzný, učitel, který zná odpovědi na všechny otázky. Z této cesty „za odměnu“, ve volném čase, je též nutno se včas vrátit zpět kvůli dodržení řádu dne, výuky atd. Po překladech z německé literatury se takovéto původní práce, nabízející inspiraci pro vzdělávání i výchovu, zabydlovaly kolem poloviny 19. století i v české literatuře (*Pěstounka* Františka Mošnera z roku 1851, prózy Františka Tesaře ze šedesátých let). V sedmdesátých letech pronikl tento princip i do původního dětského dramatu, psaného učitelem (BROŽOVÁ 2004b).

Výchovné směřování próz typu rozmlouvání navíc upřednostňovalo (pseudo)autentičnost a prožitkovost, často stavělo na didaktickém principu názornosti včetně toho, že dítě musí samo dojít k vychovatelem požadovanému závěru. Ve *Štěpnici* tyto momenty pronikaly i do přepracovaných žánrů původně folklorních, například do pohádek. Ty se pedagogickým záměrem přizpůsobovaly právě využitím rámcové kompozice, odkazující k výuce a výchově; díky tomu se pak i pohádka blížila jakési hypertofované bajce. Kvůli didaktickým vsuvkám byl však její text obvykle rozsáhlejší a vyžadoval rozdělení alespoň do dvou čísel časopisu, přičemž výchovné pasáže tvořily zřetelný textový šev. První díl skončil určitým poučením, popřípadě i „návadou“ motivující k četbě pokračování; to pak bylo zahájeno shrnutím předchozího, popřípadě dalším poučným uvedením vlastního textu. V roce 1860 tak například „podal“ jeden z přispěvatelů *Štěpnice* „pohádku“ *Vodník aneb očarovaná zvířata* takto:

Učitel Orlický vodíval pilné a mravné žáky na procházku do blízkého okolí, kde něco zajímavého aneb poučného spatřili, vysvětloval jim to a na velebné obrazy přírody je upozorňoval. Uměl všechno důvtipem a mravným naučením doložit, a proto se také dívky na takové procházky velice těšily a zvláště rády poslouchaly, když jim příjemné povídky a pohádky vypravoval, při kterýchž nikdy poučování nescházelo. [...] „Víte, milé děti, že báchorka neb bajka jest smyšlené vypravování o nějakém neobyčejném, smyšleném předmětu s mravním poučením, abychom dobré následovali, zpozdíleho pak a nenáležitěho se varovali. K těmto posledním patří má dnešní báchorka o »Vodníkovi« aneb »očarovaných zvířatech«, kterouž vám proto budu povídati, abyste si lépe pamatovaly [...]“¹⁶

16 J. K. F.: „Vodník aneb očarovaná zvířata“, *Štěpnice* 6, 1860, č. 1, s. 5–9, č. 2, s. 22–25, cit. s. 5 a 9.

Šev textu, ukončující první část, pak oživuje náznak rozmlouvání:

„Chcete-li vy, milé dívky, některé z vás se dáti proměnit v něco jiného, můžete jíti s nimi!“ „O ne, ne! my nechceme, zůstaneme, kým jsme,“ volaly dívky jednohlasně. „Máte pravdu, milé dívky, zůstaňme, čím jsme a děkujeme Pánu Bohu, že nás právě tak velikými neb malými, tak bohatými neb chudými, tak vznešenými neb nepatrnými učinil, jací právě jsme. [...]“ „Ale jakpak to vypadalo u vodníka?“ tázaly se dívky dychtivě.¹⁷

Na stejném principu byla ostatně budována i výchovná povídka či črta pro učitele směřující nejčastěji k žánru listu, ať dopisovatelského nebo navozujícího dojem korespondence „mezi přáteli“. V tomto typu próz si autoři všímali společenských nešvarů spjatých se školou. V časopise *Škola a život* vycházely podobné příspěvky pravidelně a hojně, v některých ročnících pro ně byla zavedena i pravidelná rubrika.¹⁸

Výchovnost a poučení tedy směřovaly na obě strany, k dětem i pedagogům. Že toho bylo zapotřebí, o tom svědčí optimistická reportáž dopisovatele Z. H. z roku 1863, který potěšitelné změny na poli sebevzdělávání učitele národní školy přisuzuje právě časopisu *Škola a život*. Ne náhodou nese jeho článek příznačný název *Nezvrtné svědectví o pokroku našeho národního učitelstva*. „První věc, která se mě radostně dotkla, byla, že naše učitelstvo čte,“ pochvaluje si změnu poměrů autor. Nevadí mu, že časopisy i knihy, které viděl v příbýtcích učitelů, jsou většinou vypůjčené (a konečně ani to, že jeho článku přechází satirická báseň Františka Douchy, pranýřující přátelské výpůjčky jako nešvar, který brzdí odbyt původní literární produkce). Konstatuje naopak, že učitelé se tímto způsobem snáze spřátelí a „učitelstvo drží při sobě“. Navíc „je patrná mnohem větší schopnost a hbitost v plynulé, volné souvislé řeči vyjádřiti myšlenky své“. Vše je tedy na dobré cestě, aby se učitel stal skutečným odborníkem: „Až se nám podaří dodělati se spolků učitelských se směrem vědeckým a vychovatelským, kdež volno bude hýbati se dle potřeb časových: pak to půjde dá Bůh rychleji,“ končí autor.¹⁹

Uvolnění poměrů na počátku šedesátých let se zdálo být těmto snahám nakloněno, i když zákonem daná závislost škol na obcích mohla na učitelstvo podle místní situace působit autocenzurně. *Škola a život*, řízená fakticky od roku 1863 kvůli zaneprázdnění redaktora Řezáče, poslance zemského sně-

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ V šestém ročníku časopisu (1860) tak např. vyšla bez udání autorů čtyři pokračování postřehů *Z dopisu venkovského učitele K. příteli svému do M.* a ve třidvaceti vydáních rubriky *Pro bavení a bystření mysli „fotografické otisky skutečných obrazů z oboru národního školství v Čechách a na Moravě, jimiž na svém výletu zásohu své zkušenosti obohatil jistý moravský učitel“*. Rubrika pokračovala až do konce šedesátých let.

¹⁹ Z. H. : „Nezvrtné svědectví o pokroku našeho národního učitelstva“, *Škola a život* 9, 1863, č. 1, s. 3–5.

mu a říšské rady, nově získaným spoluredaktorem, svatovítským farářem Václavem Kratochvílem, v této době ještě důkladněji informovala o politických a právních krocích týkajících se učitelské profese (rubrika *Z deníku pilného pozorovatele jednání sněmovních*).

2. ZMĚNY VÝCHOVNÉ POVÍDKY, POVÍDKA NA POKRAČOVÁNÍ

Příloha *Štěpnice* se výrazněji proměnila až po roce 1867, kdy periodikum přešlo do rukou učitelstva. Redaktorem se stal Jan Šťastný, „profesor na c. k. českých vyšších realních školách“, od roku 1869 za spoluredakce Jana Sokola, učitele na „obecných školách smíchovských“, k němuž roku 1872 přibyl učitel Karel Vorovka. Cestu měli usnadněnou. Odstoupivší redaktori Řezáč a Kratochvíl rozhovořovali síť přispěvatelů a také své subskribenty z řad učitelstva podněcovali k psaní příspěvků z vlastní praxe, k překladatelství a k vlastní tvorbě pro kolegy i žactvo; v časopisu pro ně též založili listárnu. Příznačné je, že korespondovali s kolegy z Čech i jiných slovanských zemí monarchie a tuto praxi předali i svým nástupcům.²⁰ Ti nastoupený trend nejen udrželi, ale dále ho posilovali. Když roku 1868 Jan Šťastný hodnotil roční působení nové redakce, mohl proto s uspokojením konstatovat: „Přidalo se k nám rovněž mnoho mladých, jarých sil, noví to pracovníci na roli pedagogické literatury domácí, jižto v šlechetné snaživosti o zdokonalení stavu učitelského rádi chápali se příležitosti, aby nabytých vědomostí ve prospěch jiných obracejíce, o svém vlastním zdokonalování pracovali.“²¹ Mezi odborné přispěvatelé tak nově vstupují například Jan Gebauer, „profesor na vyšších realních školách pardubických“, dr. Karel Tieftrunk, „profesor c. k. vyšších realních škol pražských“, i Josef Jireček, „c. k. ministerský rada, spisovatel českoslovanský ve Vídni“. Do *Štěpnice* začíná přispívat také „paní Žofie Podlipská, spisovatelka v Praze“. Časopis nepřestává upozorňovat na „důležitost literární činnosti učitelovy“, která se každému školskému pracovníku má stát „důstojnou vedlejší prací“.²²

S novou redakcí do přílohy proniká výchovná povídka se složitějším syžetem, který už svým rozsahem často vyžaduje, aby byla otiskována na pokračování. Bývá vystavěna na kontrastech sociálních situací a nezastupitelnou roli

20 Srov. obálku časopisu *Škola a život* 13, 1867, č. 1: „Odpovědi redakce P. T. pp. dopisovatelům: Do Br. P. V-ovi. Povídku téhož obsahu s jiným však nápisem najdete v Št. 1861, s. 84. Rukopisu, ač to není obyčej redakcí rukopisy vraceti, dostanete poštou zase. Něco dobrého a nového rádi přijmeme. Stran honorářů račte všimnouti si veřejného vyhlášení časopisu tohoto. Na Slovensko. Do K. (v stol. Nitr.). Pp. L. G. a O. N-kovi. Stalo se po žádosti, budete trvám spokojeni. Budeme míti snažnou péči o to, aby si Šk. a Ž. též potřeb škol na Slovensku pilně všímala. Do Chorvátska. Velečast gosp. J. Jagicu u Varaždinu. Živila Slavjanska uzajamnost! Ostalo putem lista. – Gosp. Fr. K., prof. u Zagrebu. Hvala lěpa; prosimo za dalnje dople i članke.“

21 b. a. [= Šťastný, Jan]: „K čtenářům našim!“, *Škola a život* 14, 1868, č. 1, s. 1.

22 Podhajský, Vincenc: „Důležitost literární činnosti učitelovy“, *Škola a život* 15, 1869, s. 345.

v ní má opět topos cesty, při níž však už hrdina postupuje nejrůznější zkoušky a mravně vyzrává.

Obdobně vystavěnou výchovnou povídku na pokračování pěstoval od roku 1865 rovněž výpravný obrázkový časopis pro mládež *Komenský*, vydávaný nákladem Slovanského kněhkupectví a redigovaný „učitelem na c. k. vzorní hlavní škole v Praze“ Františkem Tesařem. Ten však byl zaměřen poněkud odlišně: vedle žánrů, pěstovaných tradičně *Štěpnicí*, se nevyhýbal ani popularizačním článkům přibližujícím úspěchy české techniky a českého podnikatelství (mj. roku 1866 přinesl obsáhlý adorační medailon Vojtěcha Lanny²³) a současně se hlásil k čtivým prózám oblíbeného a veleplodného současníka, německého spisovatele pro mládež Karla Gustava Nieritze. Ty vedle výchovnosti vnášely do děje motivy už ryze dobrodružného charakteru a zabíhaly i do exotických prostředí.²⁴

Například v povídce Jindřicha Böhma *Malý hadrník*, rozdělené do tří pokračování po třech kapitolách, sledujeme osudy chudého, ale mravně vychovaného chlapce a bohatého, leč svévolného a neposlušného hochu. Dobový konvenční syžet přitom směřuje k tomu, aby chudému chlapci, živícímu se sběrem kostí, byla po nezbytné zkoušce jeho poctivosti (jde do bohatého domu vrátit stříbrnou lžičku, kterou našel na smetišti, a navíc zabráni vloupání) poskytnuta péče a vzdělání. Má se odvděčit tím, že bude společníkem a živým příkladem ctností domácímu synkovi. Ten je dostatečně charakterizován promluvou své matky:

Vím sice, že jsi dobrý hoch, ale neznáš skromnosti a nedbáš něžného mravu, kteréž oboje dítky tak velmi kráslejší; jak nehodně, ano surově si počínáš, vlíkaje a šhubaje na provázku Rychloně, našeho psa; jak býváš nadutým, hraješ-li si s jinými dětmi; příliš mnoho jim poroučíš a káráš je bičíkem, až uplakány odejdou a po mnohý čas se ti vyhýbají! Naschvál ničíš hračky, trháš oděv a nejvíš pražádné chuti k učení. [...] Bohatství bez citu náboženského a bez vzdělanosti jest jako ostrý nůž v rukou dítěte. [...] Dostaneš soudruha, který bude s tebou hrát, pracovati a se učití...²⁵

Zatímco u domácího dítěte přichází náprava až v dospělosti, nuzný chlapec je postupně vystavován dalším zkouškám, ba po nespravedlivé pomluvě se jako prostý odvedenec dokonce dostává do Alžíru. Zde však dochází k náhlému dějovému zvratu, příznačnému pro tento typ prózy: hoch potkává nezvěstného strýce, vystěhovalce, který se tu domohl značného jmění – je nyní statkářem a „obchodníkem s buráky“. Obchodní kontrakt, který svému synovci

23 „Vojtěch Lanna“, *Komenský* 2, 1866, s. 71–73.

24 Novák, J.: „Gustav Nieritz, staříčkový přítel mládeže“, *tamtéž*, s. 23–26.

25 Böhm, Jindřich: „Malý hadrník“, *Komenský* 1, 1865, s. 49–55, 66–74, 82–89.

posléze přijíždí nabídnout až do Čech, sejme pásku z očí i poctivcově bývalému dobrodinci a ten svému synovi umožní s bývalým hadrníkem úspěšně podnikat. Výchovný konec předpokládá, že oba dospělí chlapi jsou vyhlášenými lidumily a nuzák získá i společenskou prestiž:

I zemská vláda, uznávající veliké zásluhy Karlovy o rozkvet obchodu, továrnictví a průmyslu, jmenovala bývalého „malého hadrníka“ Karla Javůrka obchodním radou. Koš, naplněný kostmi, jest vyobrazen na obchodní jeho pečeti, a vždy svatým jest mu přísloví: kdo i **mála** vážíš sobě, Bůh popřeje **mnoho** tobě.²⁶

Takový syžet by v *Štěpnici* na přelomu šedesátých a sedmdesátých let neuspěl. Výchovnost tu je (vzhledem k zábavnosti) také na prvním místě, avšak výběr motivů je jí zcela podřízen i v pasážích dobrodružnějšího charakteru, které do publikovaných povídek nově pronikají. Stále jsou zdůrazňovány hodnoty nikoli materiálního, ale duchovnějšího rozměru a trvalého rázu: altruismus, sociální citění, touha po vzdělání a schopnost překonávat překážek při jeho dosahování, zakotvení v rodině, a to i náhradní. Výrazně je tematizován citový svazek člověka s vlastí a jako výstražné memento jeho hmotné i duchovní živoření mimo ni. Že se jedná o svého druhu uchopení humanistických zásad zakladatele Řezáče, je nasnadě. Jejich vymezení ostatně nacházíme ve *Škole a životě* v článku Vincence Podhajského *Materialismus naší doby a heslo naše u výchování*: „*Jako bez květu není života v přírodě, tak i bez citů šlechtných není pravých radostí a trvalého blaha v srdci. Kdo zaprodali srdce své zlatému teleti, komu mamon stal se Bohem: u těch nehledej útrpnosti ani pomoci! Jsou to lidé, jichž cit dávno odumřel: jim pravé přátelství snem jest. [...] ušlechtilé city náboženské dávno již zvadly, uschly v srdci jejich. Lidé toho druhu jsou černí stínové, jež vrhají lakota, sobectví [...].*“²⁷

3. SOUTĚŽ O PŮVODNÍ ČESKOU POVÍDKU PRO DĚTI V ROCE 1869

V roce 1869 se *Štěpnice* odhodlala k odvážnému kroku a vypsala soutěž o původní českou povídku pro děti. Bylo jasné, že výběr vítězných prací se bude řídit nepsanými pravidly, která určoval charakter listu. To se také potvrdilo, v soutěži zvítězili Sofie Podlipská a Jan Tichý, „učitel obecní školy v Praze“. Hrdinové jejich sentimentálních povídek vsutku nacházeli své skromné tiché štěstí v kruhu altruistických přátel a hlavně – ve své vlasti.

Soutěžní povídka Sofie Podlipské *Malá tulačka*, otištěná v číslech 3–6 roku 1870, tematizovala školu jako místo, v němž se dítěti dostává nejen vzdělá-

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Podhajský, Vincenc: „Materialismus naší doby a heslo naše u výchování“, *Škola a život* 14, 1868, s. 224.

ní, ale i laskavého pochopení, a které se stává útočištěm před drastickými nástrahami světa. Nebohě zanedbané a týrané dítě před ní nejprve prchá – vyrůstá u pěstounky, která ho školou neustále straší; když pak pan farář přikáže, že podle zákona do školy chodit musí, volí malá Maruška útěk z nehostinného domova. Duševní stav všemi opuštěné dívenky přitom až k trýznivým polohám podtrhuje vypravěč mimo jiné i zobrazením přírody, její naivní sentimentální personifikací s hojnými deminutivy. Je tu potůček, který s opuštěným dítětem rozpráví, soucitní ptáci, stromy i slunce: „*Mařenka natáhla ruce k tomu sluněčku, k těm skřivánkům a byla by snad život položila, kdyby mohla uchopit se něčí laskavé a dobročinné ruky.*“²⁸ Ta by jí mohla být vzápětí nabídnuta, ale autorčina téměř dickensovsky rozvinutá peripetie vyžaduje od čtenáře ještě větší porci citové účasti. Mařenka totiž přichází k půvabnému domu, z jehož oken zaznívá hovor dětí kreslicích v rámci vyučování reáliím pod dohledem učitelovým dům-školu, pro dívenku dosud dům hrůzy:

„Naše škola?“ opakovala v duchu Mařenka, „toť tedy škola?“ a nemohla se dosti vynadiviti říkouc sama pro sebe: „Vždyť je ale taková škola rájem!“ [...] Pak viděla Mařenka, kterak děti vytáhly písátka a na vlastní malé tabulky tento hezký dům se učily kreslit. Rozplakala se touhou, byla by se odřekla jídla, aby mohla být uvnitř mezi těmi šťastnými dětmi, na nichžto bylo viděti, s jakou chutí se učí.

Kdyby byl věděl pan učitel, že má tam za plotem ubohou, nešťastnou a vděčnou posluchačku, jak rád byl by si pro ni přišel, jak laskavě byl by ji přijal mezi ty druhé děti. Mařenka jaksi to tušila, cítila nekonečnou důvěru v tohoto vlídného, pokojného, trpělivého muže, který neunavně dětem věci vysvětloval a opakoval, aby je mohly jak patřičně pochopiti.²⁹

Hrdince je však dáno spočinout ve školních škamnech až poté, co je unesena tlupou tuláků a zlodějí a držena v lesní jeskyni. Jsou to malí školáci, sourozenci, kdo jí poté nabídnou pomoc – a přivedou ji do školy. A když někdejší malá tulačka posléze zbohatne, nezapomene na ně: „*Tak mohlo se říci o těchto dětech, že jedny druhých vychovaly. Eliška a Václav podávali Mařence darů ducha a vzdělání; ona pak jim vděčnosti srdce a těžce vydobytého zkušeni. Žijí šťastně ku potěše svých rodičů a učitele svého, k užitku a radosti všech, s nimižto se kdy setkali. Setkali se s nimi též někdo z vás, milovaní čtenáři, řekněte jim, že jich pozdravují a buďte jim dobrými přátely!*“³⁰

28 Podlipská, Sofie: „Malá tulačka“, *Štěpnice* 16, 1870, č. 3, s. 35.

29 Tamtéž, s. 51.

30 Tamtéž, s. 91.

Předěly mezi jednotlivými pokračováními povídky obstarávají u Podlipské dějové zvraty. Ty také vytvářejí čtenářské napětí; výchovné zakončení fabule a její fiktivní ukotvení ve vypravěččině autopsii má naopak tlumit dobrodružnost děje. Odkazuje k časopisem propagovaným hodnotám „skutečnosti“ a „opravdovosti“.

Druhá odměněná povídka, nadvakrát otištěná *Čeští vystěhovalci* Jana Tichého, poukazuje k realitě už svým podtitulem („*skutečná událost dle vypravování mého přítele*“). Popisné vsuvky o životě slovanské enklávy v Budině, jež mají charakter črty, tento autorský záměr dále posilují. Téma předesílá též ruské motto „*otcovské zemi odumři, ale neodcházej*“³¹, výchovné ho umocňují glosy a komentáře nadosobního vypravěče:

„Na sta rodin opouští každým rokem Čechy, vlast svou rodnou. Kdož by nám mohl říci, jak se jim as v cizině daří – neb dařilo? Kolik ubožáků zahynulo na cizí půdě hladu? Kdož by nám mohl pověditi, kolik jich umřelo bolem po domově? Mnoho-li jich umořil zármutek a tíseň nad nešťastným osudem? Jak mnoho srdcí utrápilo se hořem nad ztrátou milené vlasti? Kéž by každý dobře rozvážil, co činí, než se lehkovážně do ciziny ubírá. Bůh člověka doma mnohými křížky navštěvuje, avšak cizinou ho tresce.“³²

Také další povídky ze *Štěpnice* sedmdesátých let aspoň v podružnějších motivech připomínají neštěstí vystěhovalectví i nápravnou sílu vzdělání. Ignác Prokeš ve čtyřech pokračováních povídky *Važ si rady moudrých*³³ ještě v roce 1877 napravljuje bohatého flamendra Fricka-Bedřicha až v New Yorku prostřed-

31 Tichý, Jan: „Čeští vystěhovalci“, *Štěpnice* 16, 1870, č. 6, s. 98.

32 Tamtéž, s. 117.

33 Prokeš, Ignác: „Važ si rady moudrých“, *Štěpnice* 23, 1877, č. 4–7, s. 61n, s. 66n, s. 84b, s. 102n. Příznačná je tu opět kontrastní kompozice. Sledujeme paralelně příběh dvou spolužáků, chudého a bohatého chlapce. Zkouškami prochází oba, chudšas se nakonec stane dobře zabezpečeným služebníkem (sociálně povýší), bohatý zhyralec se napraví, vystuduje a zaměstná ho na svém panství. Demokratičnost jde stranou, stane se z nich zaměstnavatel a zaměstnanec a jejich chování bychom dnes nazvali pokryteckým: „*Zbývá nám ještě zmíniti se o vrátném Václavovi. Tento zpočátku nevěděl, kterak se chovati má k novému panu inženýrovi, než dobrosrdečný Bedřich, který v cizině naučil se znáti a vážiti si dobrých a upřímných přátel, vyvedl jej brzy z této nesnáze: [...] Netřeba ti, brachu, dělati velkých okolků. Před lidmi můžeš sice hleděti tak trochu té slušnosti, aby nikomu nedělalo to zbytečných vrtochů, že pan inženýr a vrátný ze zámku jsou staří kamarádi. Avšak stranou a v čas potřeby můžeš se vždy směle a bez ostychání ke mně obrátiti. [...] Tato přátelská slova těšila Václava nemálo; lichotiloť mu, že »urozený pan inženýr« – tak jej totiž podřízený a chudší lid oslovoval, nestydí se za přátelství vrátného; [...] častěji přišel k Bedřichovi, [...] ale »tykati« mu nikdy se neodvážil.*“ Závěr opět odkazuje k pseudorealitě: lidé si o tom příběhu povídají, a autorský vypravěč zdůrazňuje jeho výchovný rozměr: „[...] tak že se příhody ty až mně k uším dostaly. Jelikož jsou velmi poučny, sepsal jsem je ku poučení dítkám i rodičům. Kéž by všechny dítky, které je čísti budou, umínily si pevně, že budou vždy přičiňovati se o tyto dvě věci: pilně se učiti a – poslouchati rady i nabádání moudrých lidí, zvláště rodičů svých.“ (Tamtéž, s. 102.)

nictvím setkání s krajanem, který zde strádá láskou k vlasti. Vyskytuje se rovněž motiv, že ani vzdělání (zvláště to nenárodní) není s to zakrýt charakterové vady. Například v pěti pokračováních loupežnické historie Josefa Sokola *Kdo byl šťastnější* se dovídáme, že i zloděj může použít lupu k uhrazení nákladů na studium; nejde však studovat do Prahy, ale do Vídně, a když se posléze stane starostou českého městečka, dbá pouze o uspokojení své přemrštěné ctižádosti a lakoty.³⁴

4. VZOROVÁ VÝCHOVNOST ŠTĚPNICE ZA PŮSOBENÍ JANA LEPAŘE A JOSEFA MELICHARA

S redakčním působením Jana Štastného se ve *Štěpnici* uzavřela i „kariéra“ výchovné povídky s dobrodružnými motivy. Roku 1876 se časopisu ujal nový hlavní redaktor Jan Lepař, ředitel pražského „*c. k. ústavu ku vzdělání učitelů*“. Spoluredaktory zůstali Josef Sokol, nyní už učitel jeho „*vzorní školy*“, a Karel Vorovka, nově profesor zmíněného ústavu.

Sebevědomí zavedeného časopisu, jakým v této době *Škola a život* i se svou přílohou byla, demonstroval hned v prvním čísle nejen seznam příspěvů, otiskovaný bez detailního vypisování jejich učitelských hodností a titulů, ale též uvádění zdroje všech příspěvků. Nikoli už adaptace a anonymní převody, ale přiznání se i k Matěji Josefu Sychrovi a dalším klasicistním autorům, jejichž výchovná rozmlouvání, výstražné příběhy a podobenství tu za Lepaře opět našly místo:³⁵ těžiště časopisu se s novou redakcí totiž posunulo blíže k poučnosti, zvláště (vzhledem k zaměření šéfredaktora) k prověřeným klasikům výchovné prózy a k popularizaci historie. V beletrii se *Štěpnice* vydala od fabulovaných a city vzněcujících povídek zpět ke starším didaktickým žánrům. Svědčí o tom obsah časopisu, kde je umělecká próza soustředěna pod titulek „*povídky, parabole a bájky prózou*“, i skutečnost, že v některých ročnících (např. 1879, 1881) povídka, a to i kratšího rozsahu, zcela chybí.

Místo toho kupříkladu roku 1876 kladenský učitel Josef Karel Nejedlý, mimo jiné pilný sběratel pohádek pro spolek *Slavia*, na pokračování otiskuje mravoličná výstražná exempla německého humanistického pedagoga 18. století Joachima Heinricha Campa, předvádějící, co se může stát, pokud dítě neposlouchá, nepracuje, je všetečné, ba i přirozeně zvědavé:

O nešťastném Jakobovi. Jakob veselý byl hoch; avšak zlou měl vadu. Zakázal-li mu něco otec anebo matka nebo jeho učitel, brzy to vše zapomenul a přece to činil.

34 J. S. [= Sokol, Josef]: „Kdo byl šťastnější“, *Štěpnice* 16, 1870, č. 1, s. 23.

35 Srov. např. Sychra, Matěj Josef: „Zastřené skvosty. Podobenství“ [fakticky však rozmlouvání učitele a žáka – pozn. VB], *Štěpnice* 22, 1876, č. 1, s. 13–14.

Mimoto chtěl pokaždé vědět, proč se mu to nebo ono zakazuje. Avšak příčiny té ne-
lze dítkám vždy povědět nebo vysvětlit. Slyšte tedy, co se Jakobovi stalo. [Vydal se
bruslit – pozn. VB] [...] Avšak led se náhle prolomil a Jakub spadnul pod něj bídně uto-
nul. Představte si zármutek ubohého otce a milující jej matky.“³⁶

Po dvouletém samostatném redakčním působení Jana Lepaře (1876–1877)
přebírá roku 1878 časopis Josef Melichar, „*profesor c. k. českého ústavu ku vzdě-
lání učitelek v Praze*“, a bez spolupracovníků jej vede do roku 1882. Orientace
redaktora k výchově dívek přináší do *Školy a života* větší počet článků zaměřen-
ých na tzv. ženská témata, která sem však pronikla již v sedmdesátých letech
za redakce Lepařovy.³⁷ K metodikám vyučování různým předmětům hojně-
ji přistupuje metodika výuky ženským ručním pracím, v člancích zaměřených
k praktické etice učitelské profese najdeme například opakované zdůrazňování
ženiny úlohy pro výchovu v rodině, tažení proti šněrovačkám ve školách atd.³⁸

Kulturně vzdělávací články pro učitelstvo i žáky zde v této době zastupují
též medailony zasloužilých osobností, mimo jiné zakladatele časopisu Fran-
tiška Josefa Řezáče, jehož malá monografie z pera tehdy smíchovského kate-
chety, prozaika a básníka P. Jana Ježka, rozložená do čtyř pokračování, vzešla
ze soutěže o „*cenu jednoho dukátu mimo příslušný honorár*“.³⁹ Nanejvýš příznač-
né je, jak tyto oslavné a jubilejní příspěvky (pokud je to jen trochu možné) lo-
jálně propojují koncept národních vlasteneckovýchvonných stereotypů s pod-
tržením kladného vztahu „výtečníků“ k tzv. „širší vlasti“, demonstrují jejich
význačné společenské postavení a oficiální ocenění, a to i na úkor dalších pod-
statných faktů. Například v článku o Řezáčovi jsou zcela logicky opomenuty

36 Nejedlý, Josef Karel: „Dvanácte povídek Campeových“, tamtéž, s. 115, 121.

37 Srov. dvoudílný otisk přednášky, proslovené ve Spolku učitelek. – Lužická, Věnceslava: „Význam
ručních prací ženských“, *Škola a život* 20, 1874, č. 7, s. 193–198; č. 8, s. 225–231; autorka zde pova-
žuje ruční práce za nutnou součást výchovy ženy, nezbytné pro její mravní výchovu a rozvoj este-
tického citění (v tomto ohledu vzpomeňme též např. snahy Renáty Tyršové): „*Dámy vyšších kruhů
pochopily blahodárnost ženských ručních prací, jimiž se rády zabývají. Není také smutnějšího pohledu na
ženu, která sedí v salóne v zahálčivém lenošení, nudí se a zívající, když očekává návštěvu, která nepřichází,
anebo obracejíc roztržité listy knihy, které čísti nemá chuti a přemýšletí je lenivou. Zajisté nás více potěšuje
pohled na ženu při práci. Ženské ruční práce jsou takorba nezbytnými ve prospěch mravní povahy žen. [...]
slovanské ženy mají světové povolání raziti cestu estetiky ženských ručních prací a postaviti se v tom oboru
na první stupeň; nebo se byly nejméně odchýlily od prosté vznešené krásy a přesného slohu.*“

38 Dubský, F. T [= Tesař, František]: „O oděvu mládeže školní“, *Škola a život* 26, 1880, č. 3, s. 85 až
86: „[...] *Také šněrovaných dívek nesmí se ve škole trpěti a na učitelích jest líčiti dívkám šněrovačky a šně-
rování jako věc nejen nehezkou, ale i zdraví nadmíru škodlivou. Jestliže učitel každou dívku se šněrovačkou
domů pošle, vymizí šněrovačky brzy ze škol [...] mnohem těžší jest: netrpěti ve škole děti, které mají roztr-
haný oděv anebo rozzedranou obuv, anebo když bosy do školy přicházejí.*“

39 *Škola a život* 26, 1880, č. 1, s. 1. Srov. Ježek, Jan: „Fr. Jos. Řezáč. Nástin životopisný“, tamtéž,
č. 5–8, s. 129–131, 168–169, 208–211, 229–233.

jeho aktivity v roce 1848, jeho uvěznění i vztah k Havlíčkovi. V medailonu Josefa Jungmanna zdůrazňuje učitel Jan Příbík:

[...] jako spravedlivý vlastnil celý život svůj vlasti a své mateřské řeči věnoval. A proto vyplnilo se na něm, co David o takovém výtečném, spravedlivém a zasloužilém muži propověděl, že sláva veliká nad jeho domem vzejde a že v paměti věčně zůstane. Sláva veliká vzešla pak skutečně nad hlavou a celým domem jeho, když J. V. císař a král Ferdinand I., uznávaje nesmrtelné zásluhy jeho, jej roku 1839 vyznamenal, uděliv mu rytířský řád Leopoldův, povýšiv ho zároveň do stavu rytířského. Jestliže sám zeměpán uznal a tak vysoce ocenil neskonalé zásluhy našeho Jungmanna, i my nechtějme zapomenouti jich. V paměti měj ho, milá mládeži česká a nezapomínej nikdy na to, že jako chudobný pacholík vesnický stal se rytířem, i tobě neunavnou pilností a dobrým chováním otevírá se cesta k vyšším důstojnostem [...].⁴⁰

Těž Hálkovy zahraniční cesty vyžadovaly výchovné zdůvodnění (zdůraznění VB):

Poněvadž jest třeba, milé dítky, by člověk zkušenosti života nabyl, **odhodlal se** básník náš ku návštěvě vzdálených krajín, opustiv **na čas** drahou mu otčinu.⁴¹

Vrchol Melicharových inovací směřujících k demonstrování loajální výchovy občana rakousko-uherské monarchie představovala monotematická čísla přílohy, věnovaná členům císařské rodiny.⁴² Do *Štěpnice* – vedle oslavných básní a písní⁴³ – nově vnesla v čítankách tolik frekventované „obrazy“ z jejich života, jež měly vést mládež k nápodobě pozitivních charakterových vlastností i občanských ctností, předváděných na chování mladistvého následníka trůnu, císařovny i mocnáře samého. Nezřídka se blížily povídce, hýřily však zdvořilostními přívlastky a frázemi:

Jednoho parného dne šel spanilý princ [tj. František Josef I. – pozn. VB] s vážným kme-tem [císařem Františkem I. – pozn. VB] do zahrady. Tu spatřil na stráži vojína, jehož lesklá zbraň zářila, ozařována jsouc co nejjasněji paprsky světla slunečního. Pln něžné

⁴⁰ Příbík, Jan: „Josef Jungmann“, *Štěpnice* 24, 1878, č. 2, s. 42–44, cit. s. 43.

⁴¹ E. F.: „Vítězslav Hálek“, *Štěpnice* 28, 1882, č. 6, s. 92–95, č. 7, s. 109–112, cit. s. 111.

⁴² *Štěpnice* 25, 1879, č. 3 (věnováno stříbrné svatbě císaře Františka Josefa I. a císařovny Alžběty), *Štěpnice* 27, 1881, č. 3 (na počest sňatku korunního prince Rudolfa se Stefanií Belgickou).

⁴³ Zařazovány byly příspěvky pro školní akademie c. k. českého ústavu ku vzdělání učitelek v Praze (Miřiovský, Emanuel: *Proslov ku slavnosti stříbrné svatby J. J. V. 24. dne měsíce dubna 1879*, báseň; Jehlička, Pavel – Heller, Ferdinand: *Školní píseň o našem Císaři Pánu*; Böhm, Jindřich – Heller, Ferdinand: *Školní píseň o naší Císařovně Alžbětě*) i básně ze starších almanachů a antologií (Štulc, Václav: *Vnuk a děd*; příspěvky z almanachu *Perly české* z roku 1855).

útrpnosti, vznešené něžnosti, praví malý princ: „Ach viz, dědečku, tam toho muže; ten jistě umdlen jest. Rci mi, jak bych mu mohl radost způsobiti?“ – „Jdi, a dej mu,“ praví vznešený kmet, „tento lesklý peníz.“ Pln radosti spěchá něžný a útrpný princ k vojákovu, vlídně hledí mu do očí a volá naň: „Tu máš, milý muži!“ Vojín se vši slušností postaví se a vzdává čest, z očí jeho však viděti, jaká radost zmocnila se srdce jeho nad tímto šlechtným činem, ale předpisy a rozkazy jeho služby jsou přísný, on nesmí na strážích od žádného ničeho vzíti. Tu vznešený dobrodinec malý hledí naň přemýšleje, co činiti má; pohlíží hned na vojáka, hned zase zpět, pak rozběhne se k milému dědečkovi a úpěnlivě prosí: „Ach, dědečku, jak učiniti, by tento voják peníz si vzal?“⁴⁴

Zviditelnění redaktora i časopisu pomáhaly následně zprávy o tom, že oslavná čísla časopisu byla přijata jak císařem, tak korunním princem a náležitě oceněna.⁴⁵

Charakter beletristické přílohy se za Melicharova vedení změnil také příchodem řady nových ženských přispěvatelk – po Sofii Podlipské a Elišce Krásnohorské, které sem přispívaly již od začátku sedmdesátých let, se nejvýraznější prozaičkou Štěpnice této doby stává Věnceslava Lužická. Vedle sentimentální výchovné povídky s dívčí hrdinkou⁴⁶ sem zvláště díky Lužické nově proniká lyrizovaná povídka s výraznými rysy bajky či pohádky; návaznost na lumírovskou poetiku je v nich více než zřetelná. I zde je přednostně tematizováno vzdělávání, metaforicky pojímané jako pěstění, motiv frekventovaný od středověku a v Čechách rozbujelý v didaktizujících žánrech přelomu 18. a první poloviny 19. století. Stejně tak jako uvedené starší povídky o chudém „dobře zvedeném“ dítěti a bohatém špatně vychovávaném dítěti, i třeba její „bajka“ *Osiřelá růže* staví na kontrastu mezi divokou růží na skále, která hyne, a její sestrou, přenesenou do zahrady a šlechtěnou zahradníkem. Nechybí ani obligátní výchovné zakončení: „*Neplač, nekvil růže má! Smrt sestřičina vysvobodila na sta jiných opuštěných z bídy a zakrnělosti. Slibuji ti, že nezanedbám ani jediného keříčku, abych ho nezušlechtil, neošetřil. Ubozí, jimž přáno není povznesení!*“⁴⁷

44 „Voják na stráž. Kytice velikých a slavných činů ze života J. V. nejjasnějšího císaře a krále našeho Františka Josefa I. a vznešené Jeho choti J. V. císařovny Alžběty k oslavě stříbrné svatby uvitá mládeží české“, *Štěpnice* 25, 1878, č. 3, s. 39.

45 Číslo z roku 1879 bylo uloženo v „*Nejvyšší soukromé knihovně*“ císařově (*Štěpnice* 25, 1878, č. 4, s. 1), princ Rudolf pak nařídil „*vynesení Nejvyššího hofmistrovského úřadu daného 11. června t. r., č. 709*“ vyjádřit redakci svůj dík (*Štěpnice* 27, 1881, č. 4, s. 1).

46 Srov. např. „*Kostelíček v lese*“, *Štěpnice* 25, 1879, č. 1, s. 8–13, č. 2, s. 21–22, č. 3, s. 64–66. Téma převýchovy rozmazlených dívenek umožňuje rozvíjet obligátní výchovné motivy: úctu k práci, altruismus, podporu vzdělávání (založení ústavu pro dívky), zbožnost (založení kostelíka), nutnost setrvání ve vlasti (pomoc zchudlému strýci a jeho doprava z Ameriky do Čech). K předvedení dívčích ctností a dovedností viz Slavíková, Gabriela: „*Boženka na venkově*“, *Štěpnice* 26, 1880, č. 1, s. 6–10, č. 2, s. 18–23.

47 Lužická, Věnceslava: „*Osiřelá růže. Bajka*“, *Štěpnice* 24, 1878, č. 3, s. 50–55, cit. s. 54.

5. VÝCHOVNÁ POVÍDKA V POSLEDNÍCH LETECH EXISTENCE ŠTĚPNICE

Poslednímu redaktoru *Školy a života* a *Štěpnice* Karlu Vorovkovi, jenž pod Štastného vedením časopis redigoval už v letech 1872–1875, pokračoval v něm s Lepařem do roku 1876 a redakce se samostatně ujal v roce 1883, připadl nelehký úkol. Obdobně zaměřený časopis jako beletristické příloha *Štěpnice* začal totiž už roku 1882 pod názvem *Malý čtenář vycházet* v Pardubicích. Byl redigován rovněž učiteli a dokonce zpočátku vydáván vlastním nákladem redakce – jeho konkurenceschopnost však byla, vzhledem k zakotvení v regionu, omezená. Roku 1883 *Štěpnici* přibyla další konkurence v podobě velkoformátového, bohatě vypraveného a obdobu salonní *Zlaté Prahy* připomínajícího „obrázkového časopis pro mládež“ *Jarý věk*. Vydával jej František Šimáček a redigoval bývalý Vorovkův kolega v redakci *Štěpnice*, zkušený Josef Sokol. Sokolovi se podařilo získat do *Jarého věku* ceněné přispěvatele zvukných jmen – vedle oblíbených autorů pro děti Josefa Kožíška, Elišky Krásnohorské a Sofie Podlipské dále i Karolinu Světlou, Adolfa Heyduka, Václava Beneše Třebízského, Aloise Jiráska, Svatopluka Čecha, Terézu Novákovou, Jaroslava Vrchlického. Ilustrace zajišťovali mimo jiné Adolf a Karel Liebscherové, obrazová příloha využívala prací Mikoláše Alše, Jakuba Schikanedera, Antonína Chittusiho, Felixe Jeneweina, Františka Ženiška, Julia Mařáka a řady dalších výtvarníků. Svě místo zde našly i vzdělávací rubriky, například už v druhém ročníku (1884) Karel Vrána uváděl děti do základů polštiny, o rok pozdější rubrika *Slovanská čítanka* přidala k základům polského lexika základy ruské a posléze chorvatské, informovalo se o národním probuzení Slovinců atd.⁴⁸

Vorovka se o udržení *Štěpnice* snažil všemi silami: více posílil její proslovanskou orientaci,⁴⁹ znovu do *Štěpnice* uvedl několikery typ výchovné povídky. Vedle prefabrikovaných historek ze života Jeho Veličenstva, uveřejněných při příležitosti čtyřicátého výročí jeho panování,⁵⁰ seriálu typu rozmlouvání *Hovory o teple*,⁵¹ povídce-zrcadlového exempla ve dvou samostatných kapitolách *Když jest nejhůř, Bůh jest nejbliž*⁵² či dvoudílné báchorky žižkovského učitele Josefa Flekáčka *Skřivánek*, opět tematizující důvěru v Boha i nemožnost štěstí

48 *Štěpnice* se slovanskému folklóru věnovala od svých počátků, i předchozí redakce roku 1882 uveřejnila např. poučný „národopisný nástin“ K. J. Indického „Slováci“, *Štěpnice* 28, 1882, č. 7, s. 104 až 106.

49 Otiskl další národopisný a směrem k politice rozšířený článek, srovnávající podmínky kulturního rozvoje bratrského národa s podmínkami národa českého. Srov. Lego, Jan: „Slovinci“, *Škola a život* 31, 1885, č. 4, s. 84–85.

50 „O mládí a vychování Císaře Pána, Kterak žije náš Císař Pán (řád dne) aj.“, *Štěpnice* 34, 1888, č. 12, s. 90, 95–96.

51 Klika, Josef: „Hovory o teple“, *Štěpnice* 34, 1888, č. 3, s. 23–24, č. 4, s. 29–31, č. 5, s. 38–40, č. 6, s. 45–47, č. 10, s. 77.

52 Kutkovská, F.: „Když jest nejhůř, Bůh jest nejbliž“, *Štěpnice* 35, 1889, č. 2, s. 12–15, č. 3, s. 21–23.

mimo k vlast,⁵³ se zde nově setkáváme s výchovnou povídkou propagující bohubilé instituce a amatérské badatelství orientované ne už k jednoduchým fyzikálním „reáliím“, ale též k prehistorii Čech.

Již roku 1882 otiskla *Štěpnice* povídku *Uspořený krejcar*, podporující heslem „*Modli se, pracuj – a spoř!*“ dětské spoření přes školní pokladny:

„Matinko, matinko! Tak jen se podívej, této modré knížičky se mi dostalo dnes ve škole od pana učitele! hádej, jak se knížka jmenuje a k čemu se mně jí dostalo?“ tak volala malá Aninka již ve dveřích [...] Nápis [v knížce – pozn. VB] zněl: „Spořitelni knížka školni pokladny v inohradské patřiči Anince Hodné, žákyni třetí třídy.“⁵⁴

Vorovka se navíc důkladně zaměřil i na působení Ústřední Matice školské, sbírající prostředky pro pohraniční menšinové školy. Ve dvou pokračováních povídky Ladislava Hejtmánka *Doma i v cizině* nejenže rodiče nestraší děti školou, takže ty se do ní těší, ale dbají i o to, aby dětská dobročinnost směřovala k dětem, „*kterěz neumějice ani slova německy chodí do školy německé, protože jiné není.*“⁵⁵

Další inovaci povídkového žánru pak představovala tzv. povídka archeologická, přibližující a interpretující dětem archeologické nálezy (SKLENÁŘ 2003). Učitel Kliment Čermák, amatérský archeolog, i zde zdůrazňoval: „*Památky starožitné větší mají cenu než zlato a drahé kamení. Kdo je chrání, ctí naše drahé předky a staroslavnou vlast.*“⁵⁶

Do *Štěpnice* se rovněž vrátila povídka s dobrodružnými motivy, jaká se zde pěstovala už za první Vorovkovy redakce v sedmdesátých letech: učitel František Josef Andrlík, který odvážně zúročil své cesty po Balkáně, kde přetrvávaly protiosmanské aktivity netureckých, a tedy i slovanských národů, ji však pro *Štěpnici* neopomněl zasadit do historie a opět k ní přičinit loajální výchovné srovnání:

Chci vám, milé děti, vyprávěti příhodu, které jest u nás nemožno, leč na jihu, na poloostrově balkánském, všedni. Tam byli křesťané donedávna pastory, kteří chtěj nechtěj skláněli šíje před nevzdělaným a pánovitým národem asijským, Turky. Vracím se do těchto trudných dob, abyste poznali, kterak dařilo se vašim bratřím, i jak jste šťastni ve své krásné vlasti, kde druh roven druhu, kde zákon chrání před každou křivdou.⁵⁷

53 Flekáček, Josef: „Skřivánek“, *Štěpnice* 29, 1883, č. 2, s. 23–26, č. 3, s. 43–44.

54 Hulakovský, Jan Evanegelist: „Uspořený krejcar“, *Štěpnice* 28, 1882, č. 6, s. 81–86, cit. s. 81 až 82.

55 Hejtmánek, Ladislav: „Doma i v cizině“, *Štěpnice* 29, 1883, č. 6, s. 88–91, č. 7, s. 108–111.

56 Čermák, Kliment: „Mohyla dávného bohatýra“, *Štěpnice* 34, 1888, č. 7, s. 40–52, č. 9, s. 65–67, cit. s. 67.

57 Andrlík, František Josef: „Haramijovo otroče“, *Štěpnice* 34, 1888, č. 3, s. 19–23, cit. s. 19.

Nejpozoruhodnější však v této poslední etapě *Školy a života – Štěpnice* byl tematický a žánrový posun v překladové literatuře. Ne už Campe, ale Lev Nikolajevič Tolstoj tu představuje ceněného vychovatele. A tak roku 1883 František Jareš, „profesor v Kyjevě“, pro *Štěpnici* překládá Tolstého *Čím lidé žijí*, v roce 1888 se ke čtenáři časopisu díky Karlu Kadlecovi dostává i romanopiscovo *Dětství*.⁵⁸

Co do literární úrovně tedy nemohl Karel Vorovka se *Štěpnicí* konkurenční časopis *Jarý věk* předstihnout. Nicméně přílišná finanční zátěž tohoto luxusního časopisu paradoxně způsobila, že přestal vycházet už v roce 1888. *Štěpnice* se udržela jen o rok déle.

Zprvu nevýznamný a nevýrazný časopis *Malý čtenář* totiž převzal roku 1887 nakladatel J. R. Vilímek. V následujícím roce jej změnil v bohatě a kvalitně graficky vypravený čtrnáctideník, jehož obsah přesouval od moralizujících a didaktických příspěvků k umělecké produkci realistického ražení. K redakci přizval (anonymně) zkušeného redaktora, úspěšného učitele, populárního romanopisce a povídkáře, který značnou část své produkce věnoval dětem, Jana Klecandu, otce spisovatele Jana Havlasy. Ten s profesionalitou překlenul období, než redakci *Malého čtenáře* převzal roku 1891 František Serafínský Procházka. Tak zkušenému redaktorovi, který k časopisu přivedl většinu svých přátel, ceněných klasiků české literatury, a vítal i příspěvky mladých, by *Škola a život – Štěpnice* sotva mohla nadále konkurovat bez radikální změny, takové, jež by otřásla samou její základnou. Model časopisu pro děti, chápaného jako pracovní antologie nápomocná školnímu vyučování, se už dávno stal přežitkem. Díky Otakaru Hostinskému u úsilí realistů měla umělecká tvorba pro děti rozvíjet mladou generaci nejen mravně, ale i esteticky a prostředky přiměřenými jejímu vnímání ji uvádět do reálného života – příkladem takového uměleckého směřování se staly básnické sbírky Josefa Václava Sládka z konce 80. a začátku 90. let 19. století. Diletující, byť sebesnaživější učitelstvo, až na zářné výjimky, jakou byl kupříkladu Josef Kožíšek, těmto zásadám sotva mohlo cele dostat. Blížilo se 20. století, „století dítěte“, které svým postojem k individualitě otevřelo ve filozofii výchovy řadu otázek. K osvícenému pedagogickému filantropismu, natož k herbartismu, jimiž *Štěpnice* jako svými pedagogickými východisky proslula, mělo nastávající století přece jen daleko.

⁵⁸ Tolstoj, Lev Nikolajevič: „Čím lidé žijí“, překl. František Jareš, *Štěpnice* 29, 1883, č. 2, s. 18–23, č. 3, s. 34–37, č. 4, s. 52–56; týž: „Dětství“, překl. Karel Kadlec, *Štěpnice* 34, 1888, č. 4, s. 31–32.

LITERATURA

BROŽOVÁ, Věra

2004a „Edmondo de Amicis versus F. J. Andrlík,“ in *Armáda a společnost v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, ed. Josef Šebesta (Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně – Ústav slovansko-germánských studií), s. 95–110

2004b „Divadelní ochotníček,“ in *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století*, eds. Kateřina Bláhová, Václav Petrbok (Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR), s. 320–330

KÁDNER, Otakar

1929 *Vývoj a dnešní soustava školství 1* (Praha: Sfinx)

KRYŠPÍN, Vojtěch

1885 *Obraz činnosti literární učitelstva československého* (Praha: M. Knapp)

KUSÁKOVÁ, Lenka

2003 *Krásná próza raného obrození v českých časopisech, almanaších a beletristických přílohách novin z let 1786–1830. Díl 1, 2* (Praha: Karolinum)

ŘEŘICHOVÁ, Vlasta

1999 *Výchova čtenáře v české počáteční škole (1774–1948)* (Olomouc: Univerzita Palackého)

SKLENÁŘ, Karel

2003 *Bohové, hroby a učitelé. Cesty českých spisovatelů do pravěku* (Praha: Libri)

STRNAD, Emanuel

1978 *Didaktika školy národní v 19. století 2* (Praha: SPN)

ŠAFRÁNEK, Jan

1913 *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů 1, 2* (Praha: Muzeum království českého)

TENČÍK, František

1962 *Četba mládeže v počátcích obrození* (Praha: SNDK)

UHLÍK, Jan

1997 „F. J. Řezáč – reformátor vězeňství a školství 19. století“, příloha časopisu *České vězeňství* 5, 1997, č. 2 (Praha: České vězeňství)